

דן סואן. ממדינת רווחה לדרוויניזם חברתי: השסע הריבודי בישראל.
תל אביב: צ'ריקובר, 2005. 327 עמודים.

טל ספלטור*

חווה מדינת היהודים ד"ר בנימין זאב הרצל, ייחל בשני ספריו – "מדינת היהודים" (1896) ו"אלטנוילנד" (1902) – למדינה המבוססת על עקרונות של שוויון, צדק חברתי ורווחה. כמאה שנה לאחר מכן מתחקה ספרו של סואן אחר החלום שהתנפץ, ומתאר תהליך שלילי מואץ של כרסום במדיניות הרווחה בישראל. כפי שמציינת כותרת הספר, התמה המרכזית שלו מתמקדת בתהליך נטישתה של פילוסופיית הרווחה "שאפיינה את ישראל מאז התבססה בה ההגמוניה של תנועת העבודה בשנות השלושים" (עמ' 10), ובאימוצה של תפיסת דרוויניזם חברתי הרואה בחברה הישראלית חברה מריטוקרטית, אשר בה הקבוצות החלשות אחריות למצבן ואשמות בו. בפרק המבוא מציין המחבר כי התוצאות הנגזרות מתהליך זה מצביעות על העמקת הפערים ועל הרחבת אי השוויון החברתי-כלכלי, המובילים לשחיקה של הסולידריות החברתית ושל הזהות הציונית והמדינית-לאומית. לפיכך, הוא מסביר, כי ינסה לעמוד בספר זה "על הפערים ההולכים ומעמיקים בין אלה שיש להם ובין אלה שאין להם", וכן ינסה "לעמת את המציאות החברתית הקשה בת ימינו עם חזונום של אבות מדינת הרווחה הישראלית בעבר" (עמ' 13).

הספר מורכב משבעה פרקים, אשר דרכם מציג סואן את הגידול באי השוויון החברתי-כלכלי בישראל באמצעות שימוש במתודות כגון השוואתה למדינות אחרות, התבססות על מחקרים ונתונים היסטוריים ועדכניים והצגת ממצאים אמפיריים רבים בעזרת לוחות, גרפים וציטוטים ממסמכים ומן העיתונות. המחקרים שעליהם מבוסס הספר הם מתחומים שונים: סוציולוגיה, כלכלה, עבודה סוציאלית, מדיניות ציבורית ומשפטים; והנתונים האמפיריים הרבים המאוגדים בו לוקטו ממקורות מגוונים: המוסד לביטוח לאומי, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, עיתונות, אתרי אינטרנט, מכוני מחקר, ועדות כנסת ודוחות משרדי ממשלה. הפרקים מאורגנים כך שהפרק הפותח (א') דן ברמת החיים הגבוהה המאפיינת את ישראל מחד גיסא, ובתחולת העוני ההולך וגובר בחברה הישראלית מאידך גיסא. פרק זה מציג את ההידרדרות שחלה במערכת הרווחה הישראלית, הגוררת עוני ותנאי רעב בעיקר בקרב קבוצות ומגורים ספציפיים בחברה הישראלית, והוא בבחינת בסיס לששת הפרקים הבאים אחריו, המתארים את אי השוויון ההולך וגדל בחברה בכלל וביחס לקבוצות אלו בפרט. פרק ב' מתחקה אחר תהליך הגידול באי השוויון בישראל מתקופת המנדט ועד ימינו. כאן מסביר הכותב כיצד מודדים אי שוויון ומציג נתוני הון, רכוש והכנסות בישראל ובמדינות מפותחות אחרות. אחד הלוחות המעניינים בהקשר זה מצביע על הגידול במדד ג'יני בשנים 1944-1999 (עמ' 64), אשר מוביל את סואן למסקנה כי "החברה העברית בימים שקדמו למדינה הייתה שוויונית בהרבה מזו של הדור האחרון" (עמ' 68). את ההסברים להיקפו המצומצם של אי השוויון בימים ההם מוצא סואן בדו"ח הוועדה לבדיקת חלוקת ההכנסות

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב.

הלאומית בישראל משנת 1967: הוועדה קבעה כי בשל אידיאולוגיה שוויונית ששלטה בכיפה ובשל רמת הכנסה ממוצעת שהייתה נמוכה במידה ניכרת מזו שבתקופות מאוחרות יותר, הייתה רמת אי השוויון דאז נמוכה. אולם עם הגעת העליות בשנות החמישים ועם הפיכתה של האוכלוסייה להטרונגית הן מבחינה גילית והן מבחינה תעסוקתית, נוצרו פערים והחל גידול באי השוויון. פערים אלו, טוען סואן, יוצרים ניכור ומתח חברתי ומנציחים חוסר שוויון הזדמנויות, שאותו הוא מדגים בעזרת שיעורי הזכאות לבגרות וציוני הסקר במתמטיקה ובמדעים בין קבוצות בישראל ובהשוואה למדינות מפותחות אחרות.

פרק ג' נפתח בשאלת עמדתה של הממשלה כלפי אי השוויון, כפי שהיא מתבטאת בתקציב ובעשייה היומיומית. בפרק זה מתאר סואן כיצד הולכת וגוברת העמדה הניאו-ליברלית בקרב מקבלי ההחלטות, אשר משתמשים ברטוריקה תעמולתית נגד רשת הביטחון של המוסד לביטוח לאומי, רטוריקה המסתירה את אופייה הביטוחי של הרשת. המחבר מדגיש כיצד בתוך שנה אחת – בין אוגוסט 2001 ליולי 2002 – פגעה הממשלה ארבע פעמים ברשת הביטחון הסוציאלי, ולא זו אף זו, שבהצעת התקציב של 2003 העבירו כספים ממיעוטי יכולת אל בעלי ההכנסות הגבוהות. סואן מסכם את הפרק בהשלכות שיש להתנערותה של ממשלת ישראל ממחויבותה לתפיסות סוציאל-דמוקרטיות של רווחה ומצטט מחקר המראה כי אין לכך צידוק כלכלי, מאחר שקיים מתאם חיובי חזק בין שוויוניות בחלוקת ההכנסות ובין קצב הצמיחה במדינות שונות.

ארבעת הפרקים הבאים דנים בהשפעת הגידול באי השוויון על קבוצות ספציפיות בחברה הישראלית. פרק ד' מתאר כיצד בשל היות ישראל מדינה יהודית סובלים אזרחיה הערבים מנחיתות פוליטית, כלכלית וחברתית, ובשל כך מצויים בתחתית הפירמידה הריבודית במדינה. סואן מצטט מחקרים שמסבירים כי שוק העבודה הישראלי הוא שוק עבודה מפולח מבחינה אתנית. ההזדמנויות התעסוקתיות הפתוחות בפני ערביי ישראל (כך במקור) באופן שאינו מפלה מצויות במובלעות גיאוגרפיות שבהן חיים ערבים בלבד. לעומת זאת, במגזר היהודי, יהודים אוחזים ברוב העיסוקים היוקרתיים והמכניסים, ואילו ערבים אוחזים ברוב העיסוקים שאינם דורשים מיומנות ואשר יהודים אינם מעוניינים בהם. נוסף על כך, ערביי ישראל מופלים לרעה במגזר היהודי לא רק בעיסוק, כי אם גם בשכר. לפיכך שיעורי האבטלה והעוני במגזר הערבי גבוהים בהרבה מאלו שבמגזר היהודי, והנתונים שמציג סואן מיתרגמים לפערים ברמת החיים בין שני המגזרים. לטענתו, לפערים גדלים והולכים אלו יש השפעה ישירה על היציבות הפוליטית והחברתית במדינה, והם עשויים להחמיר את המתח הקיים ממילא בין שני המגזרים.

את פרק ה' מגדיר סואן כמעניין במיוחד. הוא מסביר כי בניגוד לאוכלוסיות חלשות אשר אך מובן שייפגעו מהגידול באי השוויון, אוכלוסיית הקיבוצים – שבה עוסק הפרק – עדיין נתפסת כאליטה כלכלית ופוליטית, ולכן כניסתה למעגל העוני אינה מובנת מאליה. תפיסתה של החברה הקיבוצית כאליטה מבוססת על ההיסטוריה המפוארת שלה מימי היישוב ועל תרומתה לבניין האומה הן מבחינה כלכלית (חקלאות ותעשייה) והן מבחינה ביטחונית (אזורי ספר, מעבר מ"ההגנה" לצה"ל). ברם, מאז ה"מהפך" שחל בשנת 1977 ניכרת הידרדרות במעמדה החברתי של אליטה זו כתוצאה מגורמים פנימיים וחינוניים אשר גרמו לדלדול משאבים בקיבוצים רבים והותירו את חבריהם לעתים רעבים ללחם (ראו סיפורו של חבר קיבוץ, עמ' 229).

פרק ו' עוסק בהשפעת גידולו של אי השוויון על משפחות שבהן הורה יחיד. משפחות אלו הן 12% מאוכלוסיית המשפחות בישראל, ובראש 91% מהן עומדת אישה. בתקציב 2003 קוצצה במידה ניכרת קצבת הבטחת ההכנסה עבורן, ואף בוטלו ההטבות הנלוות. נאומו של שר האוצר דאז, בנימין נתניהו, ליווה את הידיעה על הקיצוץ בטענה שאינו רוצה לייצר בישראל דור נוסף של ילדים הלומדים מאמותיהם להושיט יד ולחיות על נדבות. הקיצוץ עצמו והרטוריקה שליוותה אותו הם עדות נוספת, על פי סואן, לאותו גל חדש של פילוסופיה דרוויניסטית ששוטף את הממשלה ואת מקבלי ההחלטות בישראל.

פרק ז' הוא הפרק החותם את הספר, וייתכן שבשל כך הוא הפרק העוסק בקבוצה אשר בשלב האחרון של חייה עומדת חסרת אונים אל מול הגידול המהיר באי השוויון. מן הפרק ניתן ללמוד כי עוד בשנותיה הראשונות דאגה ישראל לזקניה בחוק ביטוח לאומי, באמצעות גמלה אחידה לכולם והשלמת הכנסה לאלו שאינם מבוטחים בתכניות פנסיוניות. ואולם, השוואתה של ישראל למדינות המערב מבחינת הוצאותיה על ביטחונם הסוציאלי של קשישים מלמדת כי היא ממוקמת בין המדינות שהוצאותיהן אלו הן מהנמוכות ביותר, ומצוקת העוני בקרב קשישים בישראל גדולה מזו שבמדינות המערב (פרט לארצות הברית). ואם לא די בכך, ב־2002 קוצצו קצבאות הזקנה וב־2003 הורעו תנאי הפנסיה של הקשישים בישראל. מגמות אלו מרחיבות את הפערים בין קבוצת הזקנים מקבלי הפנסיות ובין אלו הנסמכים על המדינה בלבד.

תרומתו של הספר בכך שהוא מאגד מחקרים, נתונים ומקורות מגוונים תחת נושא העומד במרכז הדיון הציבורי בישראל. למרות טעויות ההגה וההטעמות הרבות של המחבר, הספר כתוב על פי רוב בבהירות, והטבלאות, הגרפים והסיפורים האנושיים המוצגים בו מסייעים להבנה ול"צביעה" של הרעיונות המרכזיים. עם זאת, העובדה שסואן מקבל כפשוטה את ההנחה שמדינת ישראל הוקמה לאור אידיאולוגיה שוויונית היא בעייתית. האומנם הייתה האידיאולוגיה הציונית שוויונית כלפי האוכלוסייה הערבית בתקופת היישוב ולמך הקמת המדינה? (ראו למשל פלד ושפיר, 2005). האומנם הייתה הלימה בין הרטוריקה הסוציאליסטית של מנהיגי המדינה ובין הפרקטיקות שבהן נקטו בהנהגתה? (ראו למשל בן פורת, 2001). זאת ועוד, חסרה בספר התייחסות להשפעת הגידול באי השוויון על קבוצות נוספות בחברה הישראלית. בהקשר זה ניתן היה לשאול כיצד משפיע הגידול באי השוויון על השסע העדתי, המגדרי והדתי? וכן כיצד משפיע תהליך זה על אוכלוסיית מהגרי העבודה? מאפייניהן של קבוצות אלו מופיעים לעתים בטבלאות (למשל חלוקה על פי מגדר ומוצא אתני), אך ללא כל התייחסות או פרשנות ספציפית.

כסוציולוג, סואן אינו פורש בפני הקורא תיאורטיזציה או נקודת מבט חדשה לבחינת תופעת אי השוויון, ואף אינו מתיימר להציע פתרונות. במובן זה, ספרו מדגים את טענתו של מיילס (Myles) במאמרו: "Where Have All the Sociologists Gone? Explaining Economic Inequality" (2003), שבו הוא קובל על כך שאי השוויון בחלוקת ההכנסות בחברה הולך וגדל, אך הסוציולוגים מותירים את הניסיונות התיאורטיים להסביר תופעה זו בידי הכלכלנים. הספר אמנם עומד במטרה שהציב לעצמו – תיאור הגידול באי השוויון בישראל בניגוד לאידיאולוגיה שלאורה קמה – אך הוא משאיר את הקורא עם תחושה שלא נעשה כאן שימוש בכלים סוציולוגיים כדי להבין תופעה זו לעומקה.

מקורות

בן פורת, אמיר (2001). אי השוויון במדינת ישראל. בתוך: אפרים יער וזאב שביט (עורכים), *מגמות בחברה הישראלית א'* (584-533). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
פלד, יואב ושפיר, גרשון (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

Myles, John (2003). Where Have All the Sociologists Gone? Explaining Economic Inequality. *Canadian Journal of Sociology*, 28(4), 551-559.